

wordt met data gebombardeerd; de omvang van de voetnoten is wellicht groter dan die van de tekst zelf. Bovendien worden de emblemata wel beschreven maar niet afgedrukt. Oelkers' conclusie is dat in het 17-eeuwse Duitsland enkel een protestantse pedagogiek heeft bestaan, die zich als onderdeel van de kerkelijke leer van nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen wist af te schermen. De bevindingen van Osterwalder, die in zijn bijdrage de christelijke incorporatie van het carthesiaanse dualisme analyseert, sluiten daarop aan. In deze bijdrage wordt geïllustreerd hoe op de genese van de moderne rationele wetenschap (Descartes) wordt gereageerd: met een pedagogisering van de theologie en een theologisering van het denken over opvoeding.

De bijdragen van Heinz Rhyn en Alfred Langewand, over de receptie van het werk van John Locke in de 18e eeuw in het Duitse taalgebied en van de kritische geschriften van Immanuel Kant door Duitse pedagogen op het eind van de 18e eeuw respectievelijk, staan het verst van het centrale thema van deze bundel. De invalshoek lijkt duidelijk: Locke en Kant gelden als areligieuze auteurs, die de grondslagen hebben gelegd voor een rationele opvoeding en pedagogiek. De uitwerking van deze invalshoek laat echter te wensen over. Het hoofdstuk over John Locke is een klassiek én saai verslag van Duitse vertalingen, introducties, samenvattingen, enzovoorts van diens werk, waarbij het eigenlijke thema van deze bundel enkel terloops aan de orde komt. Het hoofdstuk over Kant is sterker op inhoudelijke, met name moraalfilosofische thema's gericht. Maar de opbrengst is bescheiden, omdat Langewand zich enkel op de periode 1785-1800 richt – dat wil onder andere zeggen: de periode vóór Herbart – en concluderen moet dat de toenmalige pedagogen het werk van Kant niet of nauwelijks hadden gelezen en begrepen.

Nadien volgt een fascinerende 'case study' van Heinz-Elmar Tenorth. De achtergrond van Tenorths analyse wordt gevormd door de observatie dat het onderwijzen in de 19e eeuw als een opdracht van de school én van de kerk werd beschouwd. De casus zelf bestaat uit de publicaties van Karl Volkmar Stoy, één van de meest prominente Herbartianen in de Duitse pedagogiek: diens *Enzyklopädie der Pädagogik* uit 1861 en de herwerkte, in 1878 verschenen versie *Enzyklopädie, Methodologie und Literatur der Pädagogik*. Tenorths leidraad is de vraag waarom Stoy voor zijn onderneming de vorm van een "encyclopedie en methodologie" en dus voor een bepaalde systematisering van pedagogische kennis opteert. Door vergelijking met de invloedrijke "Enzyklopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften" van Hagenbach, waarvan de eerste versie in 1833 en de twaalfde in 1889 verscheen, laat Tenorth zien hoe de theologie een rol speelde in de constructie van de wetenschappelijke pedagogiek. Zo richten Hagenbach en Stoy zich niet op een wetenschappelijk publiek maar op practici. Hun methodologie is bedoeld als landkaart en niet als receptenboek. De eenheid of systematiek wordt geconstrueerd door de oriëntatie op de praxis. De pedagogiek wordt, zoals de theologie, een wetenschap voor een specifiek ambt. Maar wel een wetenschap die een dogmatisch fundament ontberen moet, zodat zij het moeilijk heeft die 'hulpbehoevende' praxis van een geldige landkaart te voorzien. Tenorths conclusie is dat het theorie-praktijkprobleem van de pedagogiek meebepaald wordt door haar theologische wortels.

De laatste bijdragen in deze bundel, van de hand van Martina Späni en Klaus-Peter Horn, bespreken de moeilijke relatie tussen kerk en staat in de negentiende eeuw, bij de protestanten in Zwitserland (Späni) en de katholieken in Duitsland (Horn). Het zijn min of meer traditionele bijdragen uit de historische pedagogiek. Zij gaan in op thema's die eenieder die met de verzuilingsliteratuur uit Nederland of België vertrouwd is, ook welbekend zijn: de strijd om onderwijsvrijheid, de compromissen over de invulling van leerplannen en het toezicht op scholen, de moei-

zame cohabitatie van neutraal en religieus onderwijs, enzovoorts. De bijdrage over Zwitserland behandelt minder de pedagogiek als wel het onderwijs en zijn structuren, en is in die zin geen echte bijdrage aan het debat over pedagogiek versus theologie dat dit boek wil entameren. De bijdrage over Duitsland is interessanter, omdat een inhoudelijke analyse wordt geboden van de 19e-eeuwse katholieke pedagogiek. De anti-moderne opvattingen die dan in de Kerk van Rome opgeld maken, worden pedagogisch vertaald op een wijze die nog lang is blijven nawerken. Toch overheerst bij de lectuur van deze bijdrage een *déjà vu*-effect.

Dat de zogenaamde zelfbeschrijvingen van de pedagogische wetenschap(en) niet vaak refereren aan religie, heeft waarschijnlijk een voor de hand liggende oorzaak. In de mate dat de pedagogiek aanspraak maakt op wetenschappelijkheid, lijkt het onvermijdelijk dat zij zich op een rationele leest schoeit. Het afleggen van het religieuze gewaad lijkt daar een essentieel onderdeel van. In het licht van dergelijke gestileerde zelfbeschrijvingen die inderdaad nog steeds opgeld maken, is dit boek te beschouwen als aanvulling van of correctie op gangbare opvattingen. Het biedt een aanzet tot een kritisch project; 'kritisch' niet in de zin van het uitroeien van een latent voortwoekerende ideologie, maar wel in de zin van het zichtbaar maken van verdrongen erfgoed. Het wijst op de herkomst van bepaalde pedagogische denkfiguren, alsmede op de basis van de overtuigingskracht van bepaalde pedagogische concepten of discoursen. De geschiedenis van de wetenschappelijke pedagogiek is inderdaad complexer dan haar beoefenaars graag.... geloven.